

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 18 (2024)

Νίκος Δήμου, Η αντίσταση στον Δαρβίνο και άλλα
13 ετερόδοξα κείμενα, Πατάκης, Αθήνα 2024.

Παναγιώτα Βάσση

doi: [10.12681/ethiki.37987](https://doi.org/10.12681/ethiki.37987)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βάσση Π. (2024). Νίκος Δήμου, Η αντίσταση στον Δαρβίνο και άλλα 13 ετερόδοξα κείμενα, Πατάκης, Αθήνα 2024 .
Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας, (18), 38–44. <https://doi.org/10.12681/ethiki.37987>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Νίκος Δήμου, *Η αντίσταση στον Δαρβίνο και άλλα 13 ετερόδοξα κείμενα*, Πατάκης, Αθήνα 2024.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΒΑΣΣΗ

Ο Νίκος Δήμου είναι γνωστός στο ευρύ κοινό από την παρουσία του στην αρθρογραφία εδώ και δεκαετίες (δημοσιογραφεί ανελλιπώς από το 1979), στη συγγραφή (από τη *Δυστυχία του να είσαι Έλληνας* έως *Το βιβλίο των γάτων*), μέχρι και στην τηλεόραση και το ραδιόφωνο σε εκπομπές λόγου. Γεννήθηκε το 1935. Τελείωσε το Κολλέγιο Αθηνών, σπούδασε Γαλλική Φιλολογία στην Αθήνα, Φιλοσοφία και Αγγλική Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου (1954-1960). Πολυσχιδής προσωπικότητα, εργάστηκε στον χώρο της διαφήμισης από το 1962 ως το 1983 και καταπιάστηκε συγγραφικά με πολύ διαφορετικά κειμενικά είδη: το έργο του περιλαμβάνει ποίηση, πεζογραφία, φιλοσοφικά κείμενα, δοκίμια, μελέτες, σχόλια και σάτιρες, αλλά και αισθητικά κείμενα (πρωτίστως για τη φωτογραφική τέχνη) και μεταφράσεις. Το 1997 το Δημοτικό Συμβούλιο της Ερμούπολης, πατρίδας της μητέρας του, τον ανακήρυξε επίτιμο δημότη. Το 2000 τιμήθηκε για την πνευματική προσφορά του με το βραβείο «Δημήτρης Μητρόπουλος». Το 2008 ανακηρύχθηκε «Δημοσιογράφος της Χρονιάς». Το 2015 το Μουσείο Μπενάκη τον τίμησε με μία μεγάλη έκθεση υπό τον τίτλο «Ο μοναχικός πολυπράγμων». Ανήσυχο πνεύμα, ακόμη και σήμερα, διαθέτει ιστοσελίδα (www.ndimou.gr) από το 1997, ενώ εμφανίζεται ως blogger με το όνομα του γάτου του, Doncat. Άνθρωπος με ευφύια και χιούμορ (αυτά τα δύο πάνε μαζί!), διαθέτει εκείνη την αφοπλιστική αμεσότητα στον λόγο του που προσδίδει γοητεία στα κείμενά του, αλλά και απόσταση από τον συνήθη ακαδημαϊκό λόγο.

Στα δεκατέσσερα «ετερόδοξα» κείμενα του βιβλίου με το οποίο ασχολούμαστε, ο Νίκος Δήμου διατυπώνει περίπλοκα ερωτήματα με λόγο μεστό, κομψή πρόζα και παιχνιδιάρικη ματιά, προκαλώντας τον αναγνώστη να διερευνήσει τη δική του στάση απέναντι σε κοινότοπες ή στερεοτυπικές παραδοχές. Όπως μας πληροφορεί στον πρόλογο του βιβλίου:

*Τις πρώτες μου ομιλίες τις έκανα στο σχολείο (όπου κατά τη συνήθεια του Κολλεγίου Αθηνών γίνονταν και ρητορικοί διαγωνισμοί.) Σε αυτούς μάζεψα τα πρώτα (και τελευταία μου) βραβεία. Ακολούθησαν ομιλίες και παρουσιάσεις στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Μία από αυτές αποτέλεσε τον πυρήνα της διδακτορικής μου διατριβής. Που κωλοφόρησε αρκετά αργότερα στα ελληνικά με τον τίτλο *Το απόλυτο και το τάβλι*. Σε βαθιά νερά με έβαλε ο συμμαθητής μου, καθηγητής της Ψυχιατρικής Γιώργος Χριστοδούλου, που μου ζήτησε να μιλήσω σε ένα διεθνές συνέδριο το 1986 για το δυσκολότερο πρόβλημα της Ψυχιατρικής αλλά και της Φιλοσοφίας: τη σχέση νου, ψυχής, πνεύματος και σώματος. Αυτό το εκτενές και δύσκολο κείμενο, μεταφρασμένο από τα αγγλικά, μπήκε ως επίμετρο στο βιβλίο που κρατάτε στα χέρια σας.*

Το βιβλίο αρθρώνεται σε δεκατέσσερα δοκίμια που απηχούν τα ενδιαφέροντα του γράφοντος σε ένα ευρύ διάστημα, μέσα από τα οποία ο αναγνώστης μπορεί να παρατηρήσει την κριτική ματιά και την οπτική του απέναντι στην πολιτική επικαιρότητα, την οικονομική κρίση, τα εθνικά ζητήματα, την τέχνη, αλλά και τον αμιγώς φιλοσοφικό προβληματισμό, πρωτίστως σε θέματα οντολογίας και μεταφυσικής. Το ύφος του Δήμου είναι οξύ, δηκτικό, στηλιτευτικό ενίοτε, και σε άλλα σημεία τρυφερό, αισθαντικό ή σατιρικό και παιγνιώδες. Σε κάθε περίπτωση, έστω κι αν διαφωνεί κανείς με τα λεγόμενά του, το

ύφος του δεν τον αφήνει αδιάφορο. Με τη μαεστρία του κατορθώνει, αν και αφορμάται από την επικαιρότητα, να ανάγει τα γραπτά του σε πιο διαχρονικά ζητήματα, να ενδύει με προσιτή στοχαστικότητα τα κείμενά του. Σε ορισμένα μάλιστα δοκίμια η ευρυμάθειά του και η ενημέρωσή του σε φιλοσοφικά θέματα θα μπορούσαν να καταστήσουν απρόσιτες τις ιδέες του στο ευρύ κοινό, αλλά και εκεί ο Δήμου κατορθώνει να ισορροπήσει, ώστε το κείμενο δεν γίνεται ποτέ στριφνό, δυσνόητο ή και γριφώδες. Επίσης, έχει την αρετή να διατυπώνει απροκάλυπτα, χωρίς περιστροφές, τις ιδέες του και την ιδεολογία του. Διότι σε όλα του τα κείμενα ο Δήμου εμφανίζεται και είναι ένας φιλελεύθερος στοχαστής που υπερασπίζεται την ιδεολογία του με συνέπεια.

Το πρώτο ερώτημα που τίθεται στο βιβλίο είναι: γιατί ο Δαρβίνος, ενώ έκανε τη μεγαλύτερη επιστημονική ανακάλυψη του 19ου αιώνα, δεν είναι συμπαθής; Σε αυτό το θέμα ο Δήμου δεν παρουσιάζεται ως ειδικός, αλλά πληροφορεί τον αναγνώστη ότι εκκινεί από μία γνήσια απορία. Έτσι στο πρώτο κείμενο, με τίτλο «Η αντίσταση στον Δαρβίνο», ο Δήμου αποδίδει την απόρριψη της εξελικτικής θεωρίας από πολλούς, αφενός «στο σύνδρομο της ορφάνιας», αφετέρου «στο σύνδρομο του πιθήκου». Αναφορικά με το πρώτο, παραπέμπει στον Karl Popper και τη θεώρησή του ότι η ανθρωπότητα δεν έχει ακόμα ενηλικιωθεί. Με λίγα λόγια, υπάρχει ακόμη μία μερίδα ανθρώπων που:

Χρειάζεται δημιουργό, πατέρα παντοδύναμο και πανάγαθο. Απαιτεί να είναι τοαποτέλεσμα μιας ξεχωριστής διαδικασίας – ένα ξεχωριστό ον. Να υπάρχει γι' αυτόν επιβράβευση και ανταμοιβή και τώρα και μετά. Η εξελικτική θεωρία τον αποστερεί από όλα αυτά τα μυθικά που ο ίδιος δημιούργησε. Τον καθιστά άκληρο, πλάνητα, ορφανό (σελ. 25-26).

Το «σύνδρομο του πιθήκου» αναφέρεται στη θεώρηση πολλών επικριτών της δαρβινικής θεωρίας που την εκλαμβάνουν ως υποτιμητική για την αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Το συγκεκριμένο επιχείρημα έχει δύο βασικές παραμέτρους: καταρχάς την απλουστευτική αφοριστική διατύπωση «δεν είναι δυνατόν να είμαστε απόγονοι των χιμπατζήδων». Στη συνέχεια, το θεολογικό επιχείρημα ότι, εφόσον ο Θεός έπλασε τον άνθρωπο κατ' εικόνα και ομοίωσή του, τον όρισε ως πρώτο, ως κορωνίδα της δημιουργίας. Στην περίπτωση αυτή, διαθέτει τη θεόδοτη εξουσία επάνω στη γη και σε όλα τα ζώα: [...]*πληρώσατε την γην και κατακυριεύσατε αυτής και άρχετε των ιχθύων της θαλάσσης και των πετεινών του ουρανού και πάντων των κτηνών και πάσης της γης*[...] Πώς, λοιπόν, οι άρχοντες και εικόνες θεού να γίνουν ζώα όπως όλα τα άλλα; (σελ. 28) διερωτάται αυτή η μερίδα πιστών. Κατά τον Δήμου, συνιστά ανωριμότητα η εξω-ανθρώπινη/ υπερβατική ανάγκη δημιουργίας νόηματος. Στη δική του οπτική, ο άνθρωπος παράγει ο ίδιος το νόημα της ύπαρξής του και ομοίως δημιουργεί μόνος —δίχως αναφορά σε κάποιο υπερβατικό ον— τους κανόνες της ηθικής και του Δικαίου. Αυτό το πρώτο κείμενο είναι προγραμματικό για το σύνολο των δοκιμίων της παρούσας έκδοσης. Δηλώνεται εξάλλου και στον τίτλο της συλλογής, καθώς το πρώτο δοκίμιο για τον Δαρβίνο αποτελεί μέρος του τίτλου. Γίνεται φανερό ότι ο Δήμου αντιπαρατίθεται στη θρησκεία, τον κλήρο, τη θεολογία και ότι στηρίζει την ερμηνευτική του γραμμή στην επιστημονική απόδειξη και τον ορθό λόγο (ratio). Τα δοκίμια αυτής της έκδοσης θα μπορούσαν να διακριθούν εσωτερικά στα πολιτικά, τα αμιγώς φιλοσοφικά, τα αισθητικά και τα πιο αυτοαναφορικά. Με αυτόν τον τρόπο θα τα παρουσιάσουμε παρακάτω.

Το δεύτερο δοκίμιο, εξίσου εκτενές, είναι κυρίως πολιτικό, καθόσον θίγει το ζήτημα του λαϊκισμού («Είκοσι αλήθειες για το ψέμα του λαϊκισμού»). Τον ενδιαφέρει η διαύγηση του όρου, αφού η ευρύτητά του κινδυνεύει να τον καταστήσει κενό περιεχομένου. Ο Δήμου εδώ επιχειρεί να οριοθετήσει, να αποσαφηνίσει τι είναι, αλλά και τι δεν είναι, λαϊκισμός. Το βασικό χαρακτηριστικό του λαϊκισμού είναι η εσκεμμένη ανειλικρίνεια, γράφει, αλλά ως δημόσια απόφαση. Έτσι, η αλήθεια αλλά και η ιδιωτική κολακεία δεν συνιστούν λαϊκισμό (σελ. 33). Επιπλέον, λαϊκισμός ορίζεται το δημόσιο ψέμα προς ιδιωτικό

όφελος και, σε αυτό το πλαίσιο, η σχέση του λαϊκισμού με το ακροατήριό του είναι πάντα πελαταιακή. Ο λαϊκισμός, σύμφωνα με τον Δήμου, είναι kitsch και μελό, ενώ *εμφανίζεται συχνά αγράμματος, απαίδευτος και ασύντακτος*. Στην ανάλυσή του, ο συγγραφέας δεν αφήνει απ' έξω τους κρατικοδίαιτους διανοούμενους και έμμισθους κονδολοφόρους πάσης φύσεως, τον χώρο της εικλησίας, αλλά και της τέχνης. Καταληκτικά, ο λαϊκισμός είναι το αντίθετο της δημοκρατίας, επειδή δεν μπορεί να υπάρξει δημοκρατία και επιλογές, χωρίς ορθή κρίση, και η δημοκρατία βασίζεται στη σωστή πληροφορία την οποία καταλύει ο λαϊκισμός. Χειμαρρώδης ο Δήμου, θεωρεί πως λαϊκισμός είναι επίσης ο εθνικισμός, η απαλλαγή ευθυνών, η συνωμοσιολογία, ο μανιχαϊσμός. Ο λαϊκισμός αντιτίθεται επιπροσθέτως στην αξιοκρατία και τον εισυγχρονισμό. Τέλος, ο λαϊκισμός είναι αντίθετος στον ορθολογισμό, καθότι απευθύνεται στο συναίσθημα του δέκτη και όχι στη λογική του, ενώ, όσες φορές επικαλείται τη λογική, χρησιμοποιεί σοφίσματα κι όχι ορθά επιχειρήματα. Τα παραδείγματα που παρέχει σε αυτό το δοκίμιο ο συγγραφέας αναφέρονται σε πρόσωπα και πράγματα της εποχής του, στην πολιτική επικαιρότητα, ώστε ακόμη και ο πιο αμύητος αναγνώστης αντιλαμβάνεται την πολιτική του «στράτευση».

«Για όλα φταίνει οι Γερμανοί!» αναφέρεται προκλητικά στο τέταρτο δοκίμιο, όπου αναλαμβάνει την ανασειυή εδραιωμένων πεποιθήσεων-στερεοτύπων σχετικά με τον ρόλο των ξένων —Ευρωπαίων γενικά και Γερμανών ιδιαίτερα— στην Ελλάδα της κρίσης. Από τον αρχαιογνώστη και κλασικιστή Johann Joachim Winckelmann ως τον ρομαντικό Goethe, ο Δήμου φωτίζει μία άλλη πτυχή: Γερμανοί και Ευρωπαίοι, όπως ο Byron, που είναι ερωτευμένοι με την Ελλάδα, που συχνά, όταν επισκέπτονται την πραγματική Ελλάδα, απογοητεύονται, καθότι αυτή απέχει πολύ από τον εξιδανικευμένο τόπο που ονειρεύτηκαν. Μάλιστα, όχι μόνο οι Ευρωπαίοι αυτοί συνέβαλαν στον αγώνα για την απελευθέρωση και τη δημιουργία νεοελληνικού κράτους, αλλά και στο μεγάλο «Εγώ» των Ελλήνων ως απογόνων του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα, «Εγώ» υπερβολικά μεγάλο για τη χώρα τους (σελ. 53), όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Δήμου.

Θα είχε επιπλέον ενδιαφέρον η τοποθέτηση του συγγραφέα, αν συνοδευόταν από μία ταυτόχρονη κριτική στον μανιχαϊσμό της «άλλης» πλευράς. Όπως μανιχαϊστικά απορρίπτει κανείς συνολικά έναν λαό, εξίσου μανιχαϊσμός είναι η ωραιοποίησή του. Διότι οι Γερμανοί δεν είναι ούτε δαίμονες ούτε άγγελοι και οι Έλληνες, εξίσου, ούτε απατεώνες ούτε υποδείγματα συμπεριφοράς. Η οπτική του Δήμου είναι εστιασμένη στην ει των έσω υπονόμηση του επιχειρήματος για τον «άλλο» ως εχθρό. Συνυφασμένο με το προηγούμενο δοκίμιο, ο Δήμου φαίνεται να απασχολείται εδώ με το λαϊκιστικό επιχείρημα ότι είμαστε ανεύθυνοι για τα πάθη και τα λάθη μας ως λαός, πράγμα που συνιστά πολιτική ανωριμότητα. Για τούτο και ασχολείται με το διογκωμένο «Εγώ» του νεοέλληνα που δεν συνάδει με τα πεπραγμένα του.

Στο «Ανήκομεν εις την Δύσιν» (δάνειο από την περίφημη φράση του Κωνσταντίνου Καραμανλή που διατυπώνεται καταφατικά), ο Δήμου καταπιάνεται πάλι με το ζήτημα της αντιδυτικής ρητορικής στη χώρα μας με σκοπό, αυτή τη φορά, να διερευνήσει το ταυτοτικό στοιχείο των σύγχρονων Ελλήνων. Αφορμή εδώ το περίφημο βιβλίο του Samuel Huntington, *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης* (1993), στο οποίο ο Αμερικανός πολιτικός στοχαστής αποφαινεται πως δεν ανήκουμε καθόλου στον δυτικό πολιτισμό. Παρακολουθώντας την επιχειρηματολογία του, ο Δήμου διαπιστώνει πως η ανάλυση του Huntington δεν είναι ιστορικά λανθασμένη:

Κανένα από τα κινήματα που διαμόρφωσαν τη Δυτική Ευρώπη», γράφει, «δεν έρτασε ως εμάς. Ουδέποτε αποκτήσαμε αστική τάξη, η οποία στη Δύση έφερε τη σύγχρονη δημοκρατία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, την κοινωνία πολιτών (σελ. 150).

Μάλιστα, ο Δήμου τονίζει πως η πιο πρόσφατη ιστορικά κρίση οφείλεται στην αδυναμία των Ελλήνων να οικοδομήσουν ένα σύγχρονο, ορθολογικά οργανωμένο κράτος. *Μάλλον δεν είμαστε ακόμα Δύση, ισχυρίζεται απαισιόδοξα.*

Το δοκίμιο «Οι ήρωες της ειρήνης» συνιστά κείμενο πολιτικού προβληματισμού για την οικονομική, πολιτική και αξιακή πορεία της χώρας. Με αφορμή την Ερμούπολη της Σύρου, αναφέρεται σε αυτούς που ονομάζει ήρωες, όχι του πολέμου αλλά της ειρήνης. Φωτίζει τις πτυχές εκείνες του βίου που αθόρυβα και, μερικές φορές, μοναχικά, ορισμένοι άνθρωποι επιχειρούν, δημιουργούν, κατασκευάζουν, συνεισφέρουν στο συλλογικό καλό. Για τον συγγραφέα δεν είναι οι πολεμιστές, ούτε οι φανατικοί. Είναι οι άνθρωποι της λογικής: οι επιχειρηματίες. Στηρίζει την επιχειρηματολογία του στο κοινό συμφέρον, ωστόσο, σε αυτό το κείμενο, παραμένουν εκτός της οπτικής του συγγραφέα ερωτήματα σχετικά με τις βαθύτερες αιτίες των πολέμων και τη σχέση τους με οικονομικά συμφέροντα και ανταγωνισμούς.

Η οικονομία στηρίζει και προωθεί τη ζωή. Δημιουργεί εργασία, πλούτο, άνεση, ευτυχία. Είναι λοιπόν με το μέρος της ζωής. Ο πόλεμος είναι με το μέρος του θανάτου. Γι' αυτό εγώ ταντίζω τις έννοιες οικονομία και ειρήνη. Και πιστεύω πως οι πιο ουσιαστικοί ειρηνιστές είναι αυτοί που χτίζουν τον πλούτο μιας χώρας και δίνουν στη ζωή τα μέσα να ανθίσει (σελ. 90).

Τα αμιγώς φιλοσοφικά δοκίμια εκκινούν από το κείμενο «Ποια είναι τα 11 πράγματα που δεν ξέρουμε;». Εδώ ο διανοητής θέτει τα ερωτήματα: 1. Υπάρχει Θεός; 2. Υπάρχει «Σχέδιο»; 3. Υπάρχει «νόημα»; 4. Υπάρχει Αλήθεια; 5. Υπάρχει ψυχή; 6. Υπάρχει μετά θάνατον ζωή; 7. Υπάρχει ελεύθερη βούληση; 8. Υπάρχει το υποσυνείδητο; 9. Υπάρχει εξωγήινη ζωή και νοημοσύνη; 10. Υπάρχει ιστορική αντικειμενικότητα και ακριβεία; 11. Υπάρχουν πράγματα που δεν θα μάθουμε ποτέ; Φιλοσοφικά είναι και τα δοκίμια «Γιατί σπαίνει ο Ουρανός;», «Για την ελευθερία της Βούλησης» και το επίμετρο «Νους – ψυχή – συνείδηση – σώμα: ποιος νοεί;». Σε αυτά τα απολαυστικά, αλλά και απαιτητικά, κείμενα, υποχωρεί ο άνθρωπος της αγοράς και τη θέση του παίρνει ο φιλόσοφος. Ο προσεκτικός αναγνώστης παρατηρεί τις πηγές από τις οποίες ο συγγραφέας αρύεται το υλικό του, τους φιλοσόφους με τους οποίους διαλέγεται, την πρωτοκαθεδρία (μεταξύ αυτών των πνευματικών συνομιλητών του) του Kant και του Popper, ακολούθως του Spinoza αλλά και του Russell. Οι φιλοσοφικοί του προβληματισμοί είναι γνωσιολογικοί, οντολογικοί, αλλά και ηθικοί.

Ένα βασικό ζήτημα που τον απασχολεί σε αυτά τα αμιγώς φιλοσοφικά δοκίμια είναι η «σιωπή του Θεού» που αποτελεί και το βασικό μοτίβο όλης της υπαρξιακής φιλοσοφίας – αλλά και θεολογίας – του περασμένου αιώνα (σελ. 107). Δεν τον απασχολεί η ύπαρξη του Θεού, καθώς συμφωνεί με τον Kant ότι δεν υφίσταται λογική δυνατότητα για απόδειξη. Το ζήτημα αυτό βρίσκεται έξω από απόδειξη ή διάψευση —γιατί, συμπληρώνουμε, όσες λογικές αποδείξεις μπορεί να επιστρατεύσει κανείς για την ύπαρξη του Θεού, άλλες τόσες μπορεί να επιστρατευτούν για τη μη ύπαρξή του). Διαβάζουμε:

Αντίθετα με τον Θεό που σιωπά, οι προπαγανδιστές και απολογητές του υπήρξαν ανέκαθεν λαλίστατοι. Ιδρυτές θρησκειών, απόστολοι, προφήτες, ιερείς και αρχιερείς, μοναχοί και θεολόγοι μάς έχουν φιλοδώρησει με χιλιάδες – ίσως και εκατομμύρια σελίδες κειμένων. Κοινό στοιχείο όλων αυτών των λόγων είναι η προσπάθεια «να δικαιολογήσουν τους τρόπους του Θεού στους ανθρώπους», για να χρησιμοποιήσω τον περίφημο στίχο του Milton: «to justify the ways of God to men (σελ. 108).

Ο Δήμου εξετάζει τη θρησκεία ως ανθρώπινο δημιούργημα, ως ένα στοιχείο του ανθρώπινου πολιτισμού. Το ζήτημα που τον απασχολεί είναι η θεοδικία, δηλαδή η δικαιολόγηση του Θεού. Για εκείνον, *κάθε θεοδικία απαιτεί απέραντη στρεψοδικία* (σελ. 111). Με λίγα λόγια, ο συγγραφέας καταφέρεται εναντίον της Θεολογίας και ειδικά της θεοδικίας, εκκινώντας από την αξιωματική θέση ότι ο κλήρος και η Θεολογία συνιστούν προπαγάν-

δα (αυτολεξεί: για τη διάδοση της πίστης «de propagare fide»). Απηχώντας εδώ χομπσιανές διαπιστώσεις, θεωρεί ότι αυτό που επικρατεί στη γη είναι «πόλεμος όλων εναντίον όλων», οπότε: *Η ύπαρξη του πόνου και του κακού στον κόσμο δεν συμβιβάζεται με την παρουσία ενός πανάγαθου και παντοδύναμου Θεού* (σελ. 114). Η άποψη του Δήμου αντιτίθεται σε ποικίλες θεολογικές προσεγγίσεις της αγαθότητας του θείου, τις οποίες φαίνεται να έχει υπόψη του, αλλά ως άθεος ή αγνωστικιστής υλιστής απορρίπτει. Για εκείνον, η λογική της προπαγάνδας είναι ίδια είτε πρόκειται για τον ηγεμόνα των ουρανών είτε για επίγειο ηγεμόνα. Η οργανωμένη θρησκεία, γράφει, υπήρξε πάντα εξουσία, που συνήθως συμπορεύεται με την κοσμική. Το ζήτημα της «σιωπής του Θεού» το έθεσε και ο Γάλλος υπαρξιστής, Albert Camus, ως εξής: *Ο άνθρωπος ρωτάει, ο κόσμος δεν απαντάει*. Από τη δυσαρμονία αυτή εκλύεται το absurde που, πολύ ορθά, αποδίδει ο Δήμου, όχι ως παράλογο, αλλά ως έλλειψη νοήματος (σελ. 110).

Σύμφυτο ζήτημα με αυτό της «σιωπής του Θεού» αποτελεί και το ζήτημα αν υπάρχει Ηθική δίχως Θεό. Απορρίπτοντας τη ντοστογιεφσκιική ρήση *αν δεν υπάρχει Θεός, όλα επιτρέπονται*, ο Δήμου δέχεται πως *οι χειραφετημένοι άνθρωποι είναι σε θέση να θεσπίσουν νόμους και κανόνες με βάση τις αρχές του σεβασμού της ελευθερίας του άλλου* (σελ. 124). Η ηθική, δηλαδή, συμπληρώνουμε εμείς, νοείται ως προϊόν αυτονομίας, με καστοριαδικούς όρους, κι όχι ετερόνομα (δεν είναι θεόδοτη, αλλά ανθρώπινο δημιούργημα). Στο σημείο αυτό ο Δήμου απορρίπτει πλήρως τη θρησκεία, γράφοντας: *Η θρησκεία έχει τις ρίζες της στον φόβο και τη δεισιδαιμονία του πρωτόγονου ανθρώπου* (σελ. 124). Πιο κάτω, αποσαφηνίζει τη θέση του ως εξής:

ως ελεύθερα σκεπτόμενος άνθρωπος, επιφυλάσσω στον εαυτό μου το δικαίωμα να πάρω τη δική μου στάση απέναντι στο (υπαρκτό) μυστήριο του κόσμου. Να μην το οριοθετήσω, να μην του δώσω αυθαίρετα όνομα και υπόσταση, να μην το υποτάξω στη λογική και την εξουσία των προπαγανδιστών. Αρνούμαι να νιώθω ενοχές για πράγματα που δεν έκανα, να δοξολογώ αντί να θρηνώ, να ικετεύω αντί να σκέπτομαι (σσ. 128-129).

Στα αισθητικά του δοκίμια περιλαμβάνονται τα κείμενα «Η Ενάτη», με αφορμή την Ενάτη του Beethoven ένα πρωί στο Τρίτο πρόγραμμα, και «Μελοποίηση – ο θάνατος και η ζωή της ποίησης». Εδώ, δίνεται η ευκαιρία στον συγγραφέα να ξεδιπλώσει σοβαρούς προβληματισμούς για την τέχνη και τη σχέση του λόγου με τη μουσική, αλλά και στον αναγνώστη να απολαύσει από έναν «μαϊτρ» της απλής, αλλά όχι απλοϊκής γραφής, την περιήγηση σε σύνθετα αισθητικά ζητήματα με άμεσο και ειλικρινές ύφος. Για την τέχνη ως θεραπεία μάς μιλά ο Δήμου, όταν δηλώνει για την Ενάτη: *ήταν ένα ξέσπασμα και μια λύτρωση μετά από μέρες, μήνες μίζεριας. Λουτρό της ψυχής, ανανέωση ζωής, ανάσα* (σελ. 156). Θεωρεί τη μουσική κορωνίδα των τεχνών (*Αχ, μουσική, μουσική – πώς κοιτσαίνουν οι άλλες τέχνες μπροστά σου*), μαγεία και έκσταση. Παράλληλα, ο πολιτικός Δήμου, δεν γίνεται να μη διατυπώσει το ερώτημα για την τέχνη σε χαλεπούς δημόσιους καιρούς: *Σε καιρούς σκοτεινούς, δύσκολους, άγριους, επιτρέπεται να μιλάμε για τέχνη; Δεν επιτρέπεται – επιβάλλεται* (σελ. 156).

Παράλληλα, διερευνά τη σχέση μουσικής και ποίησης. Η ποίηση, γράφει, γεννήθηκε μέσα από τη μουσική.

Το πρώτο ποίημα ήταν είτε προσευχή είτε μαγικό ξόρκι. Μαγεία και θρησκεία ανταγωνίζονταν από την αρχή μέσα στον άνθρωπο. Η μία υποταγμένη στις άορατες δυνάμεις, η άλλη προσπαθούσε να τις υποτάξει. (Σήμερα τη θέση της μαγείας έχει η επιστήμη) (σελ. 161).

Η μελοποίηση, κατά τον Δήμου, μπορεί να δημιουργήσει νέα σημαντικά έργα τέχνης (τέτοιο θεωρεί το «Άξιον Εστί», την καλύτερη, κατά τη γνώμη του, σύνθεση του Θεοδωράκη). Το ζήτημα εδώ είναι *αν ένα αριστούργημα δικαιούται να καταργεί ή έστω να επικαλύπτει ένα άλλο*. Από την άλλη πλευρά, όταν το ποίημα δεν είναι αριστούργημα, το σώζει η μελοποίηση. *Να λοιπόν, διατείνεται, που σε μερικές περιπτώσεις η μελοποίηση δεν είναι ο θάνατος*

αλλά η σωτηρία της ποίησης – η προέκτασή της και η ολοκλήρωσή της. Επιπροσθέτως, διακρίνει τρία είδη μελοποίησης. Πρώτα, αναφέρει, είναι ο τονισμός στίχων ποιητών που έγραψαν καθαρή ποίηση και μελοποιήθηκαν μετά. Δεύτεροι είναι αξιόλογοι ποιητές που, παράλληλα με την ποιητική τους δουλειά, έγραψαν και στίχους για τραγούδια. Τρίτοι είναι οι στιχουργοί που στις καλύτερες στιγμές τους έφτασαν να γράψουν πραγματική ποίηση. Χωρίς αφορισμούς στα αισθητικά του κείμενα, ο Δήμου αποκαλύπτει στον αναγνώστη το ταλέντο του να διακρίνει λεπτές αποχρώσεις και ποιότητες στην τέχνη, όχι με την έπαρση ενός φιλομαθούς «εστέτ», αλλά με τον εξομολογητικό τόνο και τον σεβασμό ενός φιλότεχνου που αισθάνεται τις ευεργεσίες της τέχνης και καταδύεται στα μυστικά της.

Αν και η αυτοαναφορικότητα διατρέχει τα περισσότερα κείμενα της παρούσας έκδοσης, θα ξεχωρίσω το «Περί έρωτος και ερωτικών» ως το πιο αυτοαναφορικό κείμενο, όπου αποκαλύπτεται ο ερωτικός —κι όχι (κατ' ανάγκη) ερωτευμένος— Δήμου, όπως, χαριτωμένα αλλά και ουσιαστικά, διακρίνει ο ίδιος. Το άλλο αυτοαναφορικό κείμενο της συλλογής δοκιμίων είναι το χιουμοριστικό, εν είδει χρονογραφήματος, «Σύζυγος ιατρού (πλήρους και αποκλειστικής απασχολήσεως)», όπου μιλά για τα «βάσανά» του, αλλά, επί της ουσίας, για τον θαυμασμό στο ιατρικό έργο της συζύγου του. Σε αυτό, εν μέσω περιπαικτικών διατυπώσεων, όπως *Δεν συνιστώ σε υποχόνδριους να παντρευτούν γιατρό – δεν θα προλαβαίνουν να συλλέγουν συμπτώματα, διαγνώσεις και θεραπείες*, καταπιάνεται με το σοβαρό ζήτημα του πώς τοποθετείται κανείς απέναντι στη ζωή συνολικά: ενεργητικά ή παθητικά. Οι ενεργητικοί άνθρωποι δρουν για να βοηθήσουν, όπως οι μαχόμενοι γιατροί τους οποίους θαυμάζει είτε επειδή παρέχουν εθελοντικά έργο σε μεγάλες προκλήσεις και ανάγκες σε αυτόν τον πλανήτη, όπως πόλεμοι, λιμοί κ.λπ., είτε γιατί δίνουν καθημερινά μάχη ενάντια στον πόνο και την ασθένεια.

Και το να έχεις συνδέσει τη ζωή σου με ένα μαχόμενο», καταλήγει «σου δίνει κι εσένα μια αίσθηση συμμετοχής σε αυτή τη μάχη. Ενώ παράλληλα δίνεις κι εσύ τις δικές σου μάχες, σε άλλους χώρους (σελ. 186).

Ο ερωτικός Δήμου συμπληρώνει και ισορροπεί τον πολιτικό Δήμου. Ενώ στα πολιτικά του δοκίμια ασκεί πολεμική, εμφανίζεται ως ακραιφνής φιλελεύθερος στοχαστής, υλιστής και θετικιστής συνάμα, στο ζήτημα του έρωτα, υποχωρεί, δεχόμενος τη μυστική πλευρά της ζωής. Και ευτυχώς, το γνωρίζει και ο ίδιος, άρα είναι μια συνειδητή «ασυνέπεια» που του επιτρέπει να δέχεται ένα πεδίο όχι απολύτως γνώσιμο (εφόσον το ρητό συνυπάρχει με το άρητο), καθότι, αν ήταν απολύτως γνώσιμο, δεν θα είχε ενδιαφέρον, δεν θα ήταν έρωτας. Δηλώνει σχετικά:

Πως ξεφεύγω συνεχώς απ' τον εαυτό μου όταν π.χ. εμφανίζομαι σαν ορθολογιστής – ενώ ο ορθός λόγος δεν είναι για μένα παρά ένα μέσο, ένα όργανο, που κάθε μέρα το ξεπερνάω. Για να προσεγγίσω το δικό μου μυστικό Επέκεινα (σελ. 96)

και αλλού επαναφέρει το κλασικό: *nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu*. *Τίποτα μέσα μας πραγματικό, που να μην είναι στη ρίζα του αισθησιακό.*

Σε αυτό το δοκίμιο ο Δήμου προβαίνει σε μία κριτική του δυτικού πολιτισμού (είναι ο ίδιος άνθρωπος που στρέφεται ενάντια στην αντιδυτική ρητορική στα πολιτικά του δοκίμια) που ενοχοποιεί το σώμα, τις αισθήσεις, που καθιστά τον έρωτα κρυφό και ενδεδυμένο με ηθικολογικά «μη». Η στάση αυτή απέναντι στον έρωτα, γράφει, γεννά την πορνογραφία, την οπτική της κλειδαρότρυπας. Η κριτική του αυτή απέναντι στον δυτικό πολιτισμό θα μπορούσε να απηχεί έως και νιτσεικές απόψεις, όχι στο ζήτημα της προόδου (ο Δήμου είναι υπέρμαχος της) αλλά σε αυτό της κριτικής στη θρησκεία. Κι εδώ θα συναντήσουμε το γνώριμο ύφος του Δήμου να στηλιτεύει τον κλήρο και τον δυτικό πουριτανισμό. Επιπλέον και αναμενόμενα, τη στάση των Ελλήνων απέναντι στον έρωτα:

Φοβόμαστε τις αισθήσεις, όπως ο διάβολος το λιβάνι. Και παρ' όλη την εγγύτητα στην Ανατολή δεν πήραμε τίποτα από την πλούσια αραβική ερωτική παράδοση. Παρά γίναμε το υπερπουριτανικό αποπαίδι της πουριτανικής Δύσης, αποφαινεται.

Το δοκίμιο κλείνει με έναν πολύ γοητευτικό και παιγνιώδη τρόπο:

Αν στον Παράδεισο –λέει ένα ανέκδοτο– υπήρχαν δύο πόρτες και η μία έγραφε «Θεός» και η άλλη «Διάλεξη για τον Θεό», όλοι θα πήγαιναν στη διάλεξη. Σωστά. Ποιος αντέχει να αντικρίσει τον Θεό κατά πρόσωπο; Και ποιος αντέχει τον έρωτα – που (για μένα) είναι το γήινο, το ζωντανό πρόσωπο του Θεού; (σελ. 104).

Ο Νίκος Δήμου δεν είναι ένας αντισυστημικός στοχαστής. Τα «ετερόδοξα» κείμενά του είναι, όμως, σκοπίμως προκλητικά και πολεμικά. Όπως ο Σωκράτης επιχειρούσε να αφυπνίσει τον αθηναϊκό δήμο, σαν την αλογόμυγα που ενοχλεί ένα νωθρό άλογο, έτσι και ο Δήμου στηλιτεύει δημόσιες συμπεριφορές, ήθη και πεποιθήσεις εδραιωμένες στον δημόσιο λόγο ή τη λεγόμενη κοινή γνώμη. Νοιάζεται τους νεοέλληνες, ακόμη κι όταν τους οικτρίζει. Είναι πρόδηλη η αντικληρική και αντιμαρξιστική του ματιά, καθόσον δηλώνει με παρρησία την οπτική του και την ιδεολογία του. Με τα κείμενά του επιχειρεί να ανοίξει ή να προκαλέσει έναν διάλογο. Ο Νίκος Δήμου είναι ένας διανοητής που δεν επιχειρεί φιλάρεσκα να επιδείξει την ευρυμάθειά του, αλλά να την καταστήσει προσβάσιμη στο ευρύ καλλιεργημένο κοινό.